

ДЕМ'ЯНЧУК Т. Д.,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри теорії держави
і права
(Національна академія внутрішніх
справ)

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.6.3>

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РАДЯНСЬКОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ (ВИПРАВНО-ТРУДОВОЇ) ПОЛІТИКИ

У статті подається авторський бачення правових засад становлення радянської кримінально-виконавчої (виправно-трудої) політики в УРСР в 1920-х рр. Встановлено, що радянська кримінально-виконавча політика керувалася політичними мотивами і узалежнювалася від загальнодержавних завдань та пануючої ідеології, а тому окрім виправлення та перевиховання людини, мала на меті силовим методом змусити її прийняти комуністичну ідеологію. Злочин, у соціалістичній системі, вважався колективною проблемою, а не «невдачею» окремого індивіда, і громада була зобов'язана як вирішувати питання наявності колективних проблем, так і карати окремих членів своєї спільноти за помилки. Факторами, що впливали на кримінально-виконавчу політику СРСР та її республіках були: командно-адміністративна система, яка повністю розпоряджалася життям суспільства та кожної людини; наявність єдиної ідеології; відсутність демократії і механізмів захисту прав та свобод людини і громадянина. Радянська кримінально-виконавча політика була спрямована на боротьбу з будь-якими посяганнями на пануючий режим. Для законодавчого закріплення політичних ідей радянської влади, зокрема й тих, що стосувалися кримінально-правової охорони системи суспільних відносин, приймалася велика кількість нормативних актів Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) та Народний комісаріат юстиції (НКЮ) (інструкції, роз'яснення), які поступово підміняли закон як акт найвищої юридичної сили, в самій основі грубо порушували зміст офіційних законів, а досить часто скасовували саме їхнє значення. Доведено, що кримінальне право СРСР було спрямоване проти «класових ворогів» та тих хто посягав на новий державний устрій. Аргументовано, що характерними рисами кримінально-виконавчої політики було: прогресуюче зростання кількості засуджених до позбавлення волі та взятих під варту; відсутність з політичних та економічних причин будівництва нових місць ув'язнення і розширення місткості наявних; невідповідна проголошеній прогресивній системі відбування покарання тюремна архітектура. Ці та інші фактори дозволили зробити висновок, що радянська система права була тоталітарною за своїм характером, а кримінально-виконавча політика забезпечувала встановлення цієї системи права в кожній радянській республіці.

Ключові слова: кримінально-виконавча система, кримінально-виконавча політика, радянська ідеологія тоталітаризму, виправно-трудої принцип.

Demianchuk T. D. Legal foundations of the Soviet criminal-executive (correctional-labor) politics

The article presents the author's vision of the legal foundations of the formation of the Soviet criminal-executive (correctional-labor) policy in the Ukrainian SSR

in the 1920s. It is established that the Soviet criminal-executive policy was guided by political motives and depended on national tasks and the prevailing ideology, and therefore, in addition to correction and re-educating a person, aimed to force him to accept the communist ideology by force. Crime, in the socialist system, was considered a collective problem, not the “failure” of an individual, and the community was obliged both to solve the existence of collective problems and to punish individual members of its community for mistakes. The factors that influenced the criminal-executive policy of the USSR and its republics were: the command-administrative system, which completely managed the life of society and every person; the presence of a single ideology; lack of democracy and mechanisms for the protection of human and citizen rights and freedoms. Soviet criminal enforcement policy was aimed at combating any encroachments on the ruling regime. In order to legislate the political ideas of the Soviet government, in particular those related to the criminal law protection of the system of social relations, a large number of normative acts were adopted by the People’s Commissariat of Internal Affairs (NKVS) and the People’s Commissariat of Justice (NKJ) (instructions, clarifications), which gradually replaced the law as an act of the highest legal force, fundamentally violated the content of official laws, and quite often canceled their very meaning. It has been proven that the criminal law of the USSR was directed against “class enemies” and those who encroached on the new state system. It is argued that the characteristic features of criminal enforcement policy were: a progressive increase in the number of people sentenced to imprisonment and taken into custody; lack of construction of new prisons and capacity expansion of existing ones due to political and economic reasons; the prison architecture does not correspond to the declared progressive system of serving the sentence. These and other factors led to the conclusion that the Soviet system of law was totalitarian in nature, and the criminal enforcement policy ensured the establishment of this system of law in every Soviet republic.

Key words: *criminal-executive system, criminal-executive politics, Sovietization, ideology of totalitarianism, correctional labor principle.*

Вступ. Встановлення радянської влади в Україні, зокрема правових підстав функціонування окремих владних інституцій, зокрема системи виконання покарань, не мало одного значного трактування в правовій науці. В умовах повномасштабного вторгнення актуальною є не тільки потреба створення нової парадигми історико-правового минулого, а перегляду усталених концепцій та ідей. В цьому контексті цікавим видається трактування змісту поняття радянської влади, яке традиційно використовувалося для характеристики процесу встановлення радянської влади в західноукраїнських областях впродовж 1939–1941 рр. та перших років після Другої світової війни. Натомість встановлення радянської влади в Україні у 1919–1920-х рр. трактується як закономірний результат громадянської війни, неспроможності українських національних урядів (Центральної ради, Гетьманату, Директорії) сформувати власні правові системи. На нашу думку, такий підхід є засадничо не правильним і не відповідає загальній канві правових й історично обумовлених подій. Об’єктивний аналіз нормативної бази досліджуваного періоду засвідчує, що радянські законодавці використовували будь-які засоби для цілковитої ліквідації політичної автономії УСРР (УРСР), а одним із ключових інструментів у цьому процесі була кримінально-виконавча політика.

З огляду на зазначене, науково актуальним видається питання характеристики основних правових підстав реалізації кримінально-виконавчої політики (опиралася на виправно-трудоий-принцип) в УРСР та встановлення її ролі в процесі радянської влади.

Теоретичною основою нашого дослідження стали праці О. Андрущак, М. Бучка, М. Колоса, М. Матвійчук, Е. Райта, П. Фріса та ін. Важливо, що всі українські вчені впродовж останнього десятиліття досить критично підходили до трактування процесів становлення радянської кримінально-виконавчої системи в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття правових засад реалізації в УСРР кримінально-виконавчої політики, яка була інструментом радянської та інструментом тоталітаризму.

Результати дослідження. Кримінально-виконавча політика є складовою загальної політики країни у сфері боротьби зі злочинністю, яка на підставі норм кримінального права визначає основні напрями правотворчої діяльності держави і правозастосовної діяльності відповідних державних органів у сфері реалізації кримінального покарання [6, с. 3].

Метою сучасної кримінально-виконавчої політики є заходи для виправлення людини, які включають засоби виправного впливу на засуджених, порядок і умови відбування тих чи інших видів покарань, порядок звільнення від відбування покарання, тобто деталізуються положення кримінально-правової сфери в питанні виконання покарання. Однак мета кримінально-виконавчої політики часто залежна від правової системи і політичного режиму держави. Прикладом цього виступає радянська кримінально-виконавча політика, яка керувалася політичними мотивами і узалежнювалася від загальнодержавних завдань та пануючої ідеології, а тому окрім виправлення та перевиховання людини, мала на меті силовим методом змусити її прийняти комуністичну ідеологію. Злочин, у соціалістичній системі, вважався колективною проблемою, а не «невдачею» окремого індивіда, і громада була зобов'язана як вирішувати питання наявності колективних проблем, так і карати окремих членів своєї спільноти за помилки. Покарання в соціалістичному суспільстві виступає інструментом соціального порядку. Воно застосовувалося для запобігання злочинам, що руйнують суспільну рівність та справедливість. Особливо небезпечними вважалися правопорушення, що руйнували центральні інститути соціалізму. Покарання – виступало інструментом у справі створення та підтримки соціалістичного суспільства. Основою соціалістичного підходу до покарання було усвідомлення того, що особа – це частина колективу, і цей колектив має нести певну частку відповідальності за індивідуальні провини. Діяльність карних установ у соціалістичному соціумі тісно пов'язана з соціалістичною теорією злочину, яка чітко розрізняє дві категорії злочинців: «вороги народу» або «класові вороги» та ті, хто просто демонструє брак соціалістичної свідомості. Правопорушення, що відображали хибну класову свідомість, каралися шляхом критики, самокритики, політичної освіти, громадського нагляду та різних форм м'якого арешту (нетривале вигнання зі спільноти, трудові табори тощо). З «ворогами народу» обходилися значно суворіше. Їх переселяли у трудові табори або в'язниці, і в цьому випадку «перевиховання» відбувалося в примусово й маніпулятивно [5].

Громадянська війна та породжений нею політичний, економічний безлад сприяли зростанню злочинності в державних новоутвореннях радянського типу. Потрібна була боротьба зі злочинами, шляхом застосування покарання, головним видом якого залишалося позбавлення волі. Тому потребувала реформування пенітенціарна система, а також виникла потреба в напрацюванні норм пенітенціарного права та здійсненні спроб їх кодифікації. Такі спроби в УСРР починаються уже через декілька місяців після революції. Кримінально-виконавча політика УСРР та її республік, так само як судова та кримінально-правова, формувалась у політичній та юридичній літературі, пресі, виступах державних і партійних лідерів, очільників державно-правових установ, отримувала своє формулювання на всеросійських з'їздах працівників, зокрема юстиції та пенітенціарної справи, та закріплювалась у відповідних нормативних актах [4, с. 155].

Факторами, що впливали на кримінально-виконавчу політику УСРР та її республіках були: командно-адміністративна система, яка повністю розпоряджалася життям суспільства та кожної людини; наявність єдиної ідеології; відсутність демократії і механізмів захисту прав та свобод людини і громадянина. Радянська кримінально-виконавча політика була спрямована на боротьбу з будь-якими посяганнями на пануючий режим. Вона реалізовувалася за допомогою фізичного знищення противників режиму, залякування, тримання у стані перманентного страху суспільства, здійснювалася шляхом приниження людської гідності з порушеннями основних прав і свобод людини і громадянина.

Особливості кримінально-виконавчої політики в СРСР полягали в:

- залежності від ідеологічних установок і рішень комуністичної партії;
- приматі державних інтересів над правами людини;
- відсутності відповідальності держави перед громадянами і суспільством за результати своєї діяльності;
- відсутності розподілу компетенції між суб'єктами кримінально-виконавчої політики, що зумовлювало можливість монопольного прийняття для кримінально-виконавчої системи рішень будь-якою окремою особою або окремою гілкою влади;
- виправні інституції кримінально-виконавчої служби виступали інструментом тиску на внутрішніх опонентів держави;
- ліквідації дореволюційних установ та зміні пенітенціарних концепцій, в тому числі і тих, що пом'якшували режим відбування покарань, і впровадження нових ідей щодо цілей ув'язнення та поводження із в'язнями, замішаних на класовому підході;
- подоланні засобами репресій, а в окремих випадках і фізичного знищення, опору класово-ворожих елементів;
- застосуванні заходів суворого виправно-трудоного впливу до них, дії яких є особливо небезпечними для соціалістичного будівництва і не відповідають інтересам влади;
- мілітаризації в'язничної системи;
- орієнтації на досягнення будь-якими засобами державних інтересів та виключення будь-якої інформації про стан справ у системі виконання покарань, що не відповідала інтересам влади;
- ізоляції класових ворогів радянської влади в концентраційних таборах (таборах примусових робіт).

Насильно запроваджене більшовиками домінування комуністичних ідей над юридичною сутністю законів призвело до того, що «основним джерелом права стала соціалістична правосвідомість. Завданням радянського кримінального права, поширеного в Україні, згідно із «Основними началами кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» (31 жовтня 1924 р.), була охорона системи суспільних відносин, що відповідала інтересам трудящих мас, які об'єдналися в панівний клас у перехідний від капіталізму до комунізму період диктатури пролетаріату, за допомогою здійснюваних репресій (пункт 3). Таким чином, держава взяла на себе зобов'язання охороняти кримінально-правовими засобами суспільні відносини у межах інтересів лише тих суб'єктів, які, на думку представників більшовицької влади, належали до трудящих. Правове (законодавче) регулювання й охорона суспільних відносин були підпорядковані класовій політиці і перетворилися на похідні від неї категорії [2, с. 10, 14].

Для законодавчого закріплення політичних ідей радянської влади, зокрема й тих, що стосувалися кримінально-правової охорони системи суспільних відносин, приймалася велика кількість нормативних актів Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) та Народний комісаріат юстиції (НКЮ) (інструкції, роз'яснення), які поступово підміняли закон як акт найвищої юридичної сили, в самій основі грубо порушували зміст офіційних законів, а досить часто скасовували саме їхнє значення. Інструкції, доповнення і поправки до законів частково публікувалися офіційно в пресі, а переважно були таємними. У цих умовах державне управління системою було лише безумовним виконанням приписів центральної влади у вигляді тих або інших нормативних актів з відповідним ідеологічним навантаженням [1, с. 33]. Кримінально-виконавче законодавство всіх союзних республік мало одну загальну основу, розрізняючись лише в деяких деталях.

В цілому кримінальне право СРСР було спрямоване проти «класових ворогів» та тих хто посягав на новий державний устрій. Наприклад, Кримінальний кодекс УСРР (1922 р.) при визначенні міри покарання враховував не тільки безпеку діяння, але й класову належність особи (ст. 24–25 КК УСРР) [3]. У статті 32 Основних начал кримінального законодавства СРСР і союзних республік (1924 р.) та ст. 48 КК УСРР передбачали в якості пом'якшувальної обставини здійснення злочину робітником чи трудящим селянином.

Класова приналежність була визначальною для встановлення міри покарання в суді та умов його відбування. Відповідно до цього виокремлювалися дві групи: 1) правопорушники, які підлягали виправному впливу; 2) особи, які через свою класову приналежність не могли бути перевиховані, а тому до них застосовувалася ізоляція та залякування. Встановлення класової приналежності особи мало велике значення для подальшого відбування покарання особою. Правовою основою розвитку радянської кримінально-правової політики з другої половини 1920-х рр. став затверджений Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) Виправно-трудоий кодекс УСРР (далі – ВТК УСРР) (27 жовтня 1925 р.). У останньому було втілено основні засади кримінально-виконавчої політики радянської влади в перші роки її існування. Ця політика переслідувала три основних цілі, які були озвучені на Всеросійському з'їзді представників пенітенціарної справи (1923 р.): 1) загальне та особисте попередження злочинів через покарання у вигляді позбавлення волі; 2) пристосування злочинця до співжиття через примусову працю та культурно-просвітню роботу; 3) утримання злочинця від вчинення нових злочинів фактом його ув'язнення з урахуванням різноманітності видів місць ув'язнення [4, с. 152]. У ВТК УСРР вказувалося на взаємозв'язок кримінальної і виправно-трудою політики, єдність загального і спеціального попередження, була сформульована вимога щодо необхідності поєднання покарання у вигляді позбавлення волі й примусових робіт з виправно-трудою впливом. Закріплено, що виправно-трудою вплив досягається шляхом обов'язкової праці та культурно-просвітницької роботи. Що стосується праці, то в ВТК перш за все сказано, що вона має виховне значення (ст. 51), є способом виправлення, а тому є обов'язковою для всіх ув'язнених, здатних до праці (ст. 52). А щодо культурно-просвітньої роботи в місцях ув'язнення, то в ст. 82 ВТК УСРР сказано: «завдання культурно-просвітньої роботи полягає у піднятті інтелектуального рівня та громадянського розвитку засуджених». Шлях – шкільна та позашкільна робота (ліквідація загальної та політичної безграмотності, організація для ув'язнених читань вголос тощо), виправно-трудою вплив у процесі виконання робіт виробничого характеру [4, с. 156].

Кримінально-виконавча політика в СРСР набула характеру виправно-трудою в основі якої було покладено принцип поєднання виправлення і перевиховання осіб шляхом позбавлення волі з виправно-трудою роботами. Праця у таборах примусових робіт була не єдиним виправним засобом.

Виправно-трудою кодекс УСРР (27 жовтня 1925 р.) встановив прогресивну систему відбування покарання. Засуджені підлягали різним режимам відбування покарання, будучи розподіленими у виправні установи різних типів та розрядів в залежності від «особливостей їх особистості, соціального походження, мотивів і причин злочину, поведінки та успіхів на роботі та заняттях» (ст. 95) ВТК УСРР [1, с. 33]. В ст. 15–21 ВТК УСРР передбачалося, що всі питання, пов'язані з відбуванням покарання у формі виправних робіт, не пов'язані з позбавленням волі, вирішуються розподільчою комісією, яка керується їх класовою належністю, віком, характером, мотивами, причинами здійснення злочину, вироку суду і відомостями про попередні судимості, працездатність, спеціальні вміння та навички, а також придатністю до тих чи інших заходів для відповідного впливу на них. ВТК УСРР передбачав перерозподіл ув'язнених по типам виправно-трудою установ. І якщо у трудові колонії (ст. 26) потрапляли ув'язнені засуджені до позбавлення свободи без суворої ізоляції строком до 5 років, які за вироком суду були віднесені до «трудою», то особи, що не належали до класу «трудою» підлягали відбуванню покарання в ізоляторах спеціального призначення [1, с. 33]. Режим у трудових колоніях наближався до умов розпорядку і роботи відповідних господарських організацій для вільних громадян, а ув'язнені користувалися тут рядом пільг: скорочення терміну ув'язнення (за два робочі дні рахувалося три (ст. 118)), залучення до культурно-освітніх заходів.

Кримінально-виконавча політика в УСРР змінювалася під впливом змісту загальнодержавних завдань, що відображалось на кримінально-виконавчій системі. У 1929 р. на основі постанов ЦВК від 11 липня 1929 р. і РНК СРСР від 6 листопада 1929 р. внесено зміни в Основні начала кримінального законодавства СРСР і республік та передбачалося

можливість спрямування ув'язнених у виправно-трудоі табори, на які покладалися вирішення важливих економічних завдань. Починаючи від 1930 р. встановлювалось, що кримінальне покарання у вигляді позбавлення волі могло відбуватися у виправно-трудоіх таборах (створювались у віддалених районах СРСР згідно з постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 15 березня 1930 р.) або в загальних місцях ув'язнення. Виправно-трудоі табори стали основним місцем ув'язнення за контрреволюційні злочини. Перебуваючи у віданні загальносоюзного ОДПУ-НКВС, вони діяли, керуючись виключно відомчими нормативними актами. Зокрема, режим утримання у них регламентувало затверджене РНК СРСР Положення про виправно-трудоі табори (7 квітня 1930 р.). Керівництво з 25 квітня 1930 р. здійснювало Управління таборів ОДПУ СРСР (з жовтня 1930 р. – Головне управління таборів), а з 1934 р. – Головне управління таборів НКВС СРСР (рос. – ГУЛАГ).

Висновки. Таким чином, радянська кримінально-виконавча система, в перші роки встановлення радянської влади була інструментом радянзації, оскільки окремі своєї прямої функції – попередження злочинності та перевиховання осіб, які відбували покарання, боролася з так званими «класовими ворогами» та «ворогами народу», тобто всіма противниками влади. В цілому, радянська кримінально-виконавча політика формувалася під впливом комуністичної ідеології і мала на меті забезпечити від посягань на державний устрій та суспільний лад УСРР, а також виховати (перевиховати) соціально небезпечний елемент у радянського громадянина, як основи комунізму. Кримінально-виконавча політика базувалася на класовому підході і мала виправно-трудоі характер, що поєднував як засоби виправлення – суспільно-корисну працю з культурно-просвітницькою роботою (ідеологічною обробкою) ув'язнених. Характерними рисами кримінально-виконавчої політики було: прогресуюче зростання кількості засуджених до позбавлення волі та взятих під варту; відсутність з політичних та економічних причин будівництва нових місць ув'язнення і розширення місткості наявних; невідповідна проголошеній прогресивній системі відбування покарання тюремна архітектура. Ці та інші фактори дають підстави стверджувати, що радянська система права була тоталітарною за своїм характером, а кримінально-виконавча політика забезпечувала встановлення цієї системи права в кожній радянській республіці. У випадку України, впровадження радянської системи права супроводжувалося масовими злочинами проти людяності, в тому числі й фактами геноциду.

Список використаних джерел:

1. Андрушак О. М. Виправно-трудоіе право України радянської доби: суспільна потреба чи державно-владний інтерес? *Форум права*. 2011. № 1. С. 32–36. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2011_1_7.pdf
2. Колос М. І. Особливості радянської кримінально-правової політики в Україні 1917–1922 років. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11). С. 1–22.
3. Кримінальний Кодекс УСРР (1922 р.). URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalniy-kodeks-usrr-64886.html>
4. Матвійчук М. А. Революційне кримінально-виконавче право та кримінально-виконавча політика перших років радянської влади в працях І. Малиновського. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2021. № 3. С. 152–159.
5. Райт Ерік Олін. Покарання за злочин. *Спільне*, 2010, №1. URL: <https://commons.com.ua/uk/politika-pokarannya-urivki/>
6. Фріс П.Л., Бучко М.Б. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 1. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10fplsed.pdf>

